

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.111741>

Ekososiaalinen kasvatus – Viisi teesiä ratkaisuehdotuksena antroposeenin ajan haasteeseen

Sami Keto, Raisa Foster, Jani Pulkki, Arto O. Salonen & Veli-Matti Värri

Muotoilemme tässä artikkelissa teoreettisia lähtökohtia, periaatteita ja tavoitteita ekososiaaliselle kasvatukselle. Ekososiaalisen kasvatuksen teoretisointi antroposeenin ajan kontekstissa ei ole yksiselitteistä, sillä antroposeeni käsitteenä näyttäytyy ristiriitaisena. Ihmisen olisi kyettävä näkemään kirkkaasti oman toimintansa vaikutukset ympärillään olevaan maailmaan mutta samaan aikaan ja yhtä kirkkaasti myös muun elämän olemassaolon oikeutus ja toimijuus. Antroposeenin ajan voikin katsoa luoneen tarvetta ihmisen ja muun elämän välisen vuorovaikutuksen tarkemmalle ymmärtämiselle, ja siksi tarkastelumme keskiössä on monilajinen näkökulma. Lähtökohtanamme on ekososiaalinen ajattelu eli maailmantulkinta, joka korostaa ekologisen ja sosiaalisen todellisuuden olemuksellista yhteenkietoutuneisuutta. Perustamme ekososiaalisen kasvatuksen luonnoksemme erityisesti ekososialisaatio- ja ekoindividuaatioprosessien tunnistamiselle ja näitä kuvaavien teorioiden yhdistämiselle. Näiden kautta muotoilemme viisi teesiä määrittelemään ekososiaalisen kasvatuksen tavoitteita. Ekososiaalinen kasvatus on luonteeltaan ihmisen kokonaisvaltaista maailmassa olemista uudistavaa. Kognitiivisten tavoitteiden lisäksi muun muassa aistisuudella ja empatialla on merkittävä rooli ihmisenä kasvussa. Lopuksi esitämme, miten ekososiaalinen kasvatus voisi tukea monilajisen näkökulman juurruttamista kasvatuksen käytäntöihin.

Johdanto

Ihmisyhteisöjen elämä ja toiminta maapallolla asettuu ekologisiin reunaehtoihin. Modernien kulttuurien kestävä kehitys on kuitenkin vienyt ihmiskunnan ekologiseen kriisiin, jossa nämä reunaehdot ovat osin jo ylittyneet (Rockström ym. 2009). Ihmisen toiminnan vaikutus maapallon ekosysteemeihin on niin voimakasta, että on sanottu maapallon siirtyneen uuteen geologiseen aikakauteen, antroposeeniin eli ihmisen aikaan (Crutzen & Stoermer 2000).

Antroposeenista on muodostunut sateenvarjokäsite eri tutkimusaloja yhdistävälle keskustelulle (Thomas ym. 2020), joka korostaa ihmisen vastuuta ekologisesta kriisistä (ilmastonmuutos, luontokato, luonnonvarojen ylikulutus) ja sen ratkaisuihin. Vaikka antroposeenikeskustelu on selkiyttänyt tarvetta ihmisen maailmassa olemisen tapojen toisin ajattelemi-

selle ja kokonaisvaltaiselle uudistamiselle (Clark & Szerszynski 2021), on käsitteen käyttökelpoisuutta myös kyseenalaistettu (Malm & Hornborg 2014). Ihmisen ajasta puhuminen ei tunnista moninaisuutta ihmisissä ja ihmiskulttuureissa: se yhdistää ekologisen kriisin ihmiseen lajina eikä spesifimmin ekologisen kriisin aiheuttaviin kulttuureihin (Morin ym. 2020, 3). Siksi ”antroposeenin” vaihtoehdoksi on ehdotettu muun muassa ”kapitaloseeniä” (Moore 2017), joka yhdistää ekologisen kriisin kapitalistisiin talous- ja valtasuhteisiin.

Donna Harawayn (2015) mukaan antroposeeni- ja kapitaloseeni-termit toisintavat ihmiskeskeistä todellisuuskäsitystä, joka ei riittävästi huomioi ei-inhimillistä toimijuutta, ja hän ehdottaakin cthuluseeni-käsitettä kuvaamaan erilaisten ja erilajisten olioiden yhteenkiotuneisuutta. Myös Anna Tsing (2018) on peräänkuuluttanut sitä, että antroposeenin ajassa pitäisi kyetä näkemään entistä kirkaammin myös muunlajisten toimijuutta. Nicholas Kawa (2016) esittää, että ekologiseen kriisiin vastaaminen saattaa edellyttää vähemmän keskeisen roolin asettamista ihmisen toimijuudelle, jotta ihmisen ja muiden eliöiden monimutkaisten vuorovaikutussuhteiden havaitsemiselle tulisi enemmän tilaa. Ekologinen kriisi onkin mahdollista tulkita seuraukseksi epäonnistuneesta vuorovaikutuksesta ihmisen ja muun elämän välillä (Kessler 2019). Antroposeenin ajan voi nähdä luoneen tarvetta ihmisen ja muiden eliöiden välisen vuorovaikutussuhteiden uudelleen arvioimiselle. Näiden vuorovaikutussuhteiden parantamisen voidaan esittää olevan erityinen käytännön tehtävä kasvatukselle (Taylor & Pacini-Ketchabaw 2015).

Tässä teoreettisessa artikkelissa luonnostelemme lähtökohtia, periaatteita ja tavoitteita kasvatuksen alalle, jota kutsumme ekososiaaliseksi kasvatukseksi. Tarkastelumme lähtökohtana on ihmiskeskeisen kasvatustajattelun kritiikki, jota on harjoitettu aiemmin muun muassa posthumanistisessa kehityksessä (Pedersen 2010; Snaza & Weaver 2014). Myös kasvatuksen sosialisointi- ja individuaatiotehtävät on jo aiemmin määritelty ihmiskeskeisyyden ylittävältä näkökulmasta, jolloin on puhuttu ekososialisatiosta (Keto & Foster 2021) ja ekoindividuaatiosta (Pulkki 2021). Näiden käsitteiden kautta voidaan kuvata ihmisenä kasvua monilajisessa kasvu- ja sosialisointiympäristössä, jossa ihmisen ja muun luonnon välinen raja ylittyy. Ekososialisointi ja ekoindividuaation tunnistavaa ja yhdistävää kasvatustajattelua ja -käytäntöjä ei kuitenkaan ole toistaiseksi määritelty. Tutkimuksemme tarkoituksena on paikata tätä tutkimusaukkoa.

Perustamme ekososiaalisen kasvatuksen teorian ekologisen ja sosiaalisen näkökulman yhdistävälle ekososiaaliselle ajattelulle (ks. mm. Laininen 2018; Martusewicz ym. 2015; Matthies ym. 2001; Stamm 2020). Suomalaisissa opetussuunnitelmien perusteissa ekososiaaliseen ajatteluun linkittyy monimerkityksellinen ja taipuisa ekososiaalisen sivistyksen käsite (OPS 2014; VOPS 2018), joka asettaa kasvatuksen tärkeimmiksi tavoitteiksi ekologisen kestävyuden ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden (Salonen & Bardy 2015). Tässä tutkimuksessa ammennamme myös erityisesti ekofenomenologian ymmärryksestä kehollisuudesta, joka nähdään maailmassa olemisen ja vuorovaikutuksen perustana (Abram 1996; Brown & Toadvine 2003; Küpers 2020). Myös ekofeminismiin (Plumwood 1993) nojaavan ekososiaalisen oikeudenmukaisuuskasvatuksen (Martusewicz ym. 2015) esittämät hierarkkisia valtasuhteita purkavat näkökulmat informoivat tutkimustamme. Esitämme, että ekososiaalisen sivistyksen ja oikeudenmukaisuuden sekä ekofenomenologian näkökulmat luovat edellytyksiä ihmisen ja muunlajisten välisen vuorovaikutuksen ymmärtämiselle ja parantamiselle.

Tulkinnassamme ekososiaalisesta kasvatuksesta keskiöön nousevatkin ihmisen ja muiden eliöiden väliset sosiaaliset vuorovaikutussuhteet, joiden ulkopuolelle rajaamme tässä tarkastelussa ihmisen ja elottoman materian välisen suhteen (esim. Bennett 2010) ja materian toimijuuden tarkastelut (esim. Latour 2014). Siksi viittaamme tässä artikkelissa käsit-

teellä ”monilajinen” (multispecies, ks. Merriam-Webster n.d.) ihmiseen ja muunlajisiin eliöihin. Monilajiseen on toisissa yhteyksissä sisällytetty myös eloton luonto, koska elollisen luonnon suosimista elottoman kustannuksella on kritisoitu perusteettomaksi ja haitalliseksi biosentrismiksi (Van Dooren ym. 2016). Rajauksemme tarkoituksena ei kuitenkaan ole asettaa jyrkkärajaisesti vastakkain tai hierarkkiseen suhteeseen elollista ja elotonta luontoa tai esittää, etteikö myös ihmisen ja elottoman luonnon välisen suhteen tarkastelu olisi yhtä lailla tärkeää antroposeenin ajan kasvatuksessa. Ihmisen ja muiden eliöiden sosiaaliseen vuorovaikutukseen keskittymisellä pyrimme tarkastelemaan tarkemmin juuri niissä suhteissa esiintyviä ilmiöitä, kuten vastavuoroista vuorovaikutusta (Kohn 2013) ja empatiaa (Aaltola 2018), joiden voi esittää poikkeavan ainakin osittain ihmisen ja elottoman materian välisen suhteen ilmiöistä (Hornborg 2017; Ingold 2011) ja joilla on merkitystä eettisen maailmasuhteen muodostamisessa (Conty 2017).

Muotoilemme tässä artikkelissa viisi teesiä, jotka määrittelevät ekososiaalisen kasvatuksen periaatteita ja tavoitteita. Perustelemme, miksi ekososiaalinen kasvat

Ekososiaalinen ajattelu osana antroposeenin ajan kasvat

Kansainvälisesti katsoen ympäristökasvat

Nyt 2020-luvulla Yhdistyneiden kansakuntien Agenda 2030 pyrkii olemaan ihmiskunnan suuri tarina, jossa määritellään tulevaisuusnäky

Kasvat

Weaver 2014), monilajinen kasvatus (Rautio ym. 2021) ja Common Worlds -pedagogiikat (Common Worlds Research Collective 2020). Teoreettisen uudelleen arvioinnin lisäksi ihmisten monilajisia suhteita on tutkittu myös empiirisesti (esim. Hohti & Tammi 2019). Kasvatustieteissä onkin alettu puhua (ihmis- ja yhteiskuntatieteiden tavoin) posthumanistisesta käännteestä (Snaza ym. 2014) tai eläinkäännteestä (Pedersen 2019).

Myös Suomen uusimpia opetussuunnitelmien perusteita laadittaessa oli tunnistettu tarve ymmärtää syvällisesti ihmisen kasvua kestäväksi osaksi sitä monilajista maailmaa, josta ihmisenkin elämä on riippuvainen (Jääskeläinen & Mattila 2020). Samoin oli havaittu, että pelkkä tiedon lisääminen esimerkiksi ihmisten kulkutavoista, ruokatottumuksista ja kuluttamisesta ei riitä kääntämään yhteiskunnan rakenteita ja kansalaisten elämäntapoja kestäviksi. Tarvittiin käsite, jolla tällainen kasvun kautta tapahtuva muutos voitaisiin tunnistaa ja nimetä. Näin varhaiskasvatuksen (VOPS 2018), perusopetuksen (OPS 2014) ja lukio-opetuksen (LOPS 2015) opetussuunnitelmien perusteisiin kirjattiin ekososiaalisen sivistymisen tarve. Perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteissa todetaankin ytimekkäästi, että ”ihminen on osa luontoa ja täysin riippuvainen ekosysteemien elinvoimaisuudesta. Tämän ymmärtäminen on keskeistä ihmisenä kasvussa” (OPS 2014, 16).

Ekososiaalisen sivistyksen käsite kumpuaa ympäristötieteiden ja systeemiteorian aloilta sekä monitieteisestä tutkimuksesta (Salonen 2014). Ekososiaalisesti sivistyneen ihmisen maailmasuhde on kokonaisvaltaisesti vastuullinen. Vastuullinen maailmasuhde perustuu seuraamustietoiseen käyttäytymiseen, kohtuullisuuteen sekä huolenpitoon niin inhimillisestä kuin ei-inhimillisestäkin luonnosta (Salonen & Bardy 2015). Lisäksi ekososiaalisesti sivistyneellä ihmisellä on vuorovaikutustajua toimia erilaisten elävien olentojen kanssa elämää ylläpitävällä tavalla (Pulkki 2020).

Ekososiaalinen sivistys ankkuroituu ajatteluperinteeseen, jota kutsumme tässä artikkelissa ekososiaalisesti ajatteluksi. ”Ekososiaalinen” on laaja sateenvarjokäsite erilaisille ekologisia ja sosiaalisia ilmiöitä ja ongelmia tarkasteleville lähestymistavoille (Matthies ym. 2001, 30). Ekologiseen näkökulmaan voi määritellä kuuluvan kaksi ulottuvuutta: 1) mitä tahansa entiteettiä, kuten eliötä, on mielekäästä tarkastella vain yhdessä sen lukuisten vuorovaikutussuhteiden kanssa, ja 2) osa noista vuorovaikutussuhteista on aina lajienvälisiä (Smith 2013; Keto & Foster, 2021). Sosiaalisesta näkökulmasta puhuttaessa taas viitataan yhteiskunnallisiin kysymyksiin ja ihmisten välisiin asioihin: huomiota ei siten suunnata yksilöpsykologisiin seikkoihin, vaan yksilöiden välisiin suhteisiin ja vuorovaikutukseen sekä siihen, miten yhteiskunta ja yhteisöt ovat yhteydessä yksilön ajatteluun ja käyttäytymiseen (Hämäläinen 2021).

Kasvatus- ja yhteiskuntatieteellisessä ajattelussa sosiaalinen onkin tyypillisesti määritelty joksikin, mikä koskee vain ihmistä, kun taas muunlajisten eliöiden suhteita ja myös ihmisten suhdetta muuhun elämään on tarkasteltu ekologian näkökulmasta. Vaikka sekä ekologinen että sosiaalinen näkökulma kiinnittävät huomiota yksilöiden sijaan suhteisiin, niiden käsitykset suhteista eroavat toisistaan. Ekologista näkökulmaa suhteiden tarkastelussa voi pitää etäisenä, koska siinä luonto, erityisesti muut kuin ihmiseliöt, on objektivoitava, jotta niitä voidaan tutkia (Bonnett 2021). Sosiaalisuudessa taas tarkastellaan subjektien välistä vuorovaikutusta, johon liittyy oleellisesti esimerkiksi suhteen osapuolten tunteet (Burkitt 1997) ja empatian kokemukset (Davis 2017). Sosiaalisten suhteiden intiimiys ja läheisyys yhdistetään myös kiinteästi yksilön hyvinvointiin (Haller & Hadler 2006). Ekososiaalisessa ajattelussa ekologinen ja sosiaalinen näkökulma kietoutuvat yhteen, mikä avaa mahdollisuuden tarkastella esimerkiksi intiimiyttä ja empatiaa myös monilajisessa asiayhteydessä. Ihmisen monilajista sosiaalista yhteisöä voikin kutsua myös ekososiaalisesti yhteisöksi (Keto & Foster 2021).

Yhdistämme ekososiaaliseen ajatteluun myös ekososiaalisen oikeudenmukaisuuskasvatuksen (EcoJustice Education, Martusewicz ym. 2015; myös Foster 2017). Ekososiaalinen oikeudenmukaisuuskasvatust ammentaa ekofeministisestä ajattelusta, jonka mukaan luonto- ja nainen-käsitteiden taustalla vaikuttaa sama hallinnan logiikka (logic of domination, Warren 1990; myös Plumwood 1993; Pulkki 2021). Nainen-mies-, kulttuuri-luonto- ja ihmisen-eläin-kahtiajaottelut ja nimenomaan niiden hierarkkinen käsittäminen aiheuttaa ilmastomuutoksen, luontokadon, seksismin ja rasismin kaltaisia ongelmia (Martusewicz ym. 2015). Arvohierarkkinen ajattelu johtaa epäsuhtaiseen ja usein haitalliseen vuorovaikutukseen sekä ihmisten välillä että ihmisen ja muun elämän välisissä suhteissa: hallinnan logiikka voi nähdä esimerkiksi teollisessa eläintuotannossa ja metsänhoidossa. Ekofeminismin mukaan ihmisen kestämatöntä toimintaa voidaan vähentää nimenomaan tarkastelemalla kriittisesti hierarkkisia ajatusmalleja ja irtautumalla sortavista vallankäytön muodoista (Plumwood 1993).

Sortavien rakenteiden ymmärtämisen lisäksi ekososiaalinen ajattelu pyrkii kuvaamaan vastavuoroisia vuorovaikutussuhteita, osallistumista ja maailmassa olemista ekofenomenologian teorioiden kautta (Abram 1996; Brown & Toadvine 2003; Värrri 2018; ks. myös Merleau-Ponty 1968; 2003). Ekofenomenologia tutkii ympäristöeettisiä kysymyksiä mannermaisen filosofian traditioihin nojaten (Brown & Toadvine 2003). Fenomenologia korostaa kokemuksellista maailmasuhdetta, joka on ymmärrettävä nimenomaan havaitsevan kehon eikä ajattelevan mielen näkökulmasta: olen maailmassa ensisijaisesti aistivana ja tuntevana kehona ja tämän eletyn kehon kautta maailma on myös minussa (Merleau-Ponty 1968). Fenomenologian tavoin ekofenomenologia on kiinnostunut kokonaisvaltaisesta kehollisesta maailmasuhteesta, mutta toisaalta se pyrkii haastamaan kokemuksen ihmiskeskeistä ja subjektiivista käsitystä (Brown & Toadvine 2003). Ymmärtämällä ihmistä osana ”enemmän kuin ihmisen maailmaa” (”more-than-human world”, Abram 1996) – eli ei dualistisesti vaan monilajisen kietoutumisen kautta – voidaan alkaa määritellä uudelleen myös kasvatuksen perusteita.

Näkemyksemme mukainen ekososiaalinen ajattelu korostaakin tarvetta ihmisen ja muun elämän välisen suhteen uudelleen arvioimiseen. Kyse ei ole vain siitä, miten ihmisen tulee muuttaa toimintaansa, vaan uudenlaisten maailmassa olemisen tapojen paikantamisesta. Antroposeenin ajan kasvatust edellyttää kykyä tunnistaa ihmisen ja muiden eliöiden välisiä monimutkaisia vuorovaikutussuhteita ja parantaa niissä tapahtuvaa vuorovaikutusta: toisin sanoen antroposeeni on ”enemmän kuin inhimillistettävä” (Affifi 2016; Tsing ym. 2020). Tarkoitamme tällä sitä, että ihmisen toiminnan kaikkialla näkymisen korostamisen lisäksi olisi antroposeenikeskustelussa yhtä lailla tehtävä näkyväksi sitä, että myös muu elämä on aina läsnä siellä missä ihminenkin. Antroposeenin ”enemmän kuin inhimillistäminen” voi tarkoittaa muun muassa sosiaalisuuden käsitysten avartamista monilajiseen kontekstiin: tällöin ihmisen monilajisia suhteita voidaan tarkastella hienovaraisemmin (Tsing 2013). Kun puhutaan ekososiaalisesta kasvatuksesta, puhutaan kasvatuksesta kasvatust- ja sosialisatioympäristössä, jossa ihmisen monilajisiin suhteisiin voi tulla esimerkiksi ystävyyden ja liitolaisuuden assosiaatioita. Tällainen lämmön ja intiimiyden potentiaali mahdollistaa sen, että ihminen kykenee sekä sietämään myös vaikeampia suhteita muunlajisten eliöiden kanssa (ks. myös Tammi ym. 2020) että parantamaan niissä tapahtuvaa vuorovaikutustaan.

Kasvatuksen ekososialisaatiotehtävä

Ihmisenä kasvulle voidaan jäsentää kaksi välttämätöntä, mutta samalla toisiinsa jännitteisessä suhteessa olevaa tavoitetta: sosialisatiota kautta yksilöstä kasvaa yhteiskunnan toimintakykyinen jäsen; individuaatio puolestaan viittaa yksilöllisen ja persoonallisen identiteetin ja elämänpolun muodostumiseen (Antikainen 1993, 75–98; Ruitenbergh 2013, 91).

Erityisesti sosialisatio on ollut kasvatus- ja yhteiskunnallisessa keskustelussa keskeinen käsite, joka on kuitenkin viime vuosikymmeninä menettänyt suosiotaan. Sosialisatioteorioita on kritisoitu muun muassa kyvyttömyydestä huomioida erilaisia toimijuuteen liittyviä kysymyksiä (Corsaro 1992, 175; Guhin ym. 2021) sekä ihmiskeskeisen todellisuuskäsityksen uusintamisesta (Höppner 2017; Keto & Foster 2021). Kriitikistä huolimatta sosialisatiokäsitettä käytetään edelleen paljon eri yhteyksissä. Guhin ym. (2021) esittävätkin, että sosialisatiota ei tulisi käsitteenä kokonaan hylätä, koska sen kautta voi edelleen tavoittaa jotain tärkeää yksilön ja sosiaalisen maailman välisestä suhteesta, mutta sosialisatioteorioita olisi kuitenkin kehitettävä vastaamaan paremmin vallitsevia olosuhteita ja niiden luomia haasteita.

Kasvatusta ei myöskään pidä nähdä yksinomaan sosialisatiiona, koska kasvatuksen on kyettävä luomaan kykyä kriittisyyteen ja valmiuksia kulttuurin kehittymiseen (Värrö 2018, 17). Kasvatuksen ja sosialisatiota suhdetta voidaan kuvata prosessiksi, jossa yksilö ensin sosialisatiota kautta omaksuu yhteisön jäsenyyden kannalta hyödyllisiä tietoja, taitoja ja toimintavalmiuksia (Zerilli 2007). Samalla yksilö saattaa kuitenkin omaksua myös ongelmalliseksi katsottavia uskomuksia ja käytäntöjä, kuten ekologista kriisiä ylläpitävän ja kiihdyttävän ihmiskeskeisen todellisuuskäsityksen ja monin tavoin sosiaalisesti ja ekologisesti kestävämmän elämäntavan. Tiedostavan kasvatuksen kautta yksilö voi kuitenkin myös oppia kyseenalaistamaan näitä ekososiaalisesti haitallisia näkemyksiä, arvoja ja toimintoja sekä kehittämään kykyä muuttaa niitä kestävämmiksi. Voisiko tie ”kestävään elämäntapaan” (Foster ym. 2019) olla kuitenkin suurempi? Toisin sanoen, millaista ymmärrystä maailman monimuotoisuudesta tarvittaisiin, jotta kasvatuksen ei tarvitsisi ensin purkaa haitallisia malleja, vaan se voisi heti alusta alkaen keskittyä ihmisen monilajisen sosiaalisen ja yksilöllisen elämän rikastamiseen?

Ekososialisaatiolla (Keto & Foster 2021) viitataan niihin sosiaalistumisen prosesseihin, joilla ihminen kiinnittyy paitsi toisiin ihmisiin myös muihin eliöihin. Sosialisatiolle rinnakkaisena prosessina ekososialisaatiokin tapahtuu moninaisten agenttien eli vaikuttajien kanssa vuorovaikutuksessa: vaikuttajia ovat silloin ihmisten lisäksi myös muut elävät olennot. Ihmisen kasvu- ja sosialisatioympäristö on siis monilajinen eli ekososiaalinen yhteisö. Toiseksi ekososialisaatiossa vuorovaikutus perustuu kokonaisvaltaiseen kehollisuuteen eli aistiseen ja emotionaaliseen osallistumiseen osana maailmaa. Kolmanneksi, kuten ihmisten välisen sosialisatiota onnistumista voidaan arvioida toimintavalmiuksien näkökulmasta (Nussbaum 2011, 30–31), myös ekososialisaatiossa tavoitellaan tiettyjä toimintavalmiuksia, kuten valmiutta muodostaa empaattisia ja myönteisiä vuorovaikutussuhteita myös muiden eliöiden kanssa.

Ekososialisaatiota selvittävä malli nojaa paitsi ekofenomenologian myös ekologian tieteiden näkökulmiin (Keto & Foster 2021). Mallin ensimmäinen taso kuvaa sitä, kuinka monilajisen ekososialisaatioprosessin vaikuttajina on muitakin kuin ihmisyksilöitä. Esi-merkkinä ihmisen monilajisesta sosiaalisesta yhteisöstä voi käyttää holobiontiteoriaa (Margulis 1998; Gilbert ym. 2012), joka osoittaa paitsi ihmiskeskeisen sosialisatioteorian myös yksilökeskeisen ihmiskäsityksen puutteelliseksi. Ihminen holobiontina eli ihmisso- luista sekä mikrobeista koostuvana monilajisena (keho)yhteisönä alkaa muodostua yksilön-

kehityksessä jo sikiövaiheessa, jolloin ensimmäiset mikrobit saadaan (Aagaard ym. 2014). Tärkeitä vaiheita holobiontin kehitykselle ovat synnytys, jolloin ihmisvauva saa lisää mikrobeja äidin synnytyskanavasta ja suolistosta (Funkhouser & Bordenstein 2013) sekä syntymisen jälkeinen aika, jolloin vauvan mikrobiomin diversiteetti jatkaa kasvamistaan ihokosketuksesta muiden ihmisten kanssa ja äidinmaidon tai muun ravinnon kautta. Mikrobiomin muodostuminen jatkuu koko eliniän ajan. Aikuisen mikrobiomista voi esimerkiksi päätellä, kuinka paljon ihminen viettää aikaa monimuotoisissa luonnonympäristöissä, ja mikrobiomin köyhtymisestä myös voi ennustaa tulehdusperäisiä sairauksia (Hanski ym. 2012). Vuorovaikutuksella mikrobien kanssa on keskeinen rooli ihmisen kehityksessä (Smith 2015), ja mikrobiomi vaikuttaa moniin psykologisiin (Allen ym. 2017; Sarkar ym. 2018) sekä fysiologisiin prosesseihin (Jones 2016) samoin kuin käyttäytymiseenkin (Hsiao ym. 2013) koko elinkaaren ajan. Vastavuoroisesti ihmiskeho tarjoaa monille mikrobeille ainoan elinympäristön ja toisaalta ihmisen toiminta, esimerkiksi mitä hän syö ja missä liikkuu, vaikuttaa mikrobiomin koostumukseen ratkaisevasti.

Mikrobien lisäksi ihmisen elämä on kietoutunut moniin muihin eliöihin, kuten kasveihin ja muihin eläimiin. Tämä usein tietoisempi vuorovaikutus vaikuttaa myös siihen, millainen olento ihminen on ja millaisiksi hän tulee (Mackerron & Mourato 2013; Nisbet ym. 2009; Taylor & Signal 2005). Kuten sosialisaatioprosessissa myös ekososialisaatiossa agenttien vaikutus riippuu usein vuorovaikutuksen läheisyydestä ja kestosta. Esimerkiksi lapsuuden perheenjäsenen sosialisaatiovaikutus on usein suurempi kuin etäisen tuttavän, ja samoin voi olettaa ihmisen mikrobiliittolaisen tai seuraeläimenä pidetyn koiran vaikuttavan ihmiseen enemmän kuin esimerkiksi takapihan sammakon.

Ekososialisaatiota havainnollistavan mallin toinen taso kuvaa sitä, miten ihminen osallistuu ja vuorovaikuttaa ekososiaalisessa yhteisössä. Ekososiaalinen yhteisö on ”enemmän kuin ihmisen maailma” (Abram 1996), ja tuo maailma voi avautua koettavaksi vain irrottautumalla pelkästään ihmisyteen rajautuvasta kielen ja käsitteiden maailmasta. Ihminen ei jaa samaa kieltä muiden eläinten, kasvien tai mikrobien kanssa, mutta ihminen voi silti olla vuorovaikutuksessa niiden kanssa. Kuten esimerkki holobiontista osoittaa, vuorovaikutusta on olemassa, olipa ihminen siitä tietoinen tai ei. Jotta monilajista vuorovaikutusta voisi edistää, on tunnistettava monilajista osallisuutta myös fenomenologisesti kokemuksen kuvauksen kautta (Foster, Mnemo ZIN, Keto & Pulkki 2022) eikä ainoastaan abstraktina esimerkiksi luonnontieteiden alojen tuottamana tietona.

Maurice Merleau-Pontyn (1968; 2003) fenomenologian pohjalta voidaan esittää, että maailmassa olemisella on esiobjektiivinen alkuperä (myös Värri 2018). Ensisijaisesti olemme maailmassa kehollisesti, ja siten maailmasuhteemme alkaa jo ennen kuin meillä on siihen kielen välittämää suhdetta. Esiobjektiivisella viitataan siihen, että maailman havaitseminen tapahtuu jo ennen kuin alamme muodostaa siitä käsitteitä ja asettaa niitä kategorioihin ja hierarkioihin, kuten esimerkiksi ihminen – muu elämä, tai luoda itsen ja maailman välille rajaa. Esiobjektiivinen maailmassa olo on väistämättä kompleksisempi kuin mitä käsittein voidaan tavoittaa ja sanoin ilmaista (Värri 2004).

Tämä runsas, ”kokonainen” maailma on koettavissa tietynlaisena ihmiselle ja (ainakin joillekin) muille eliöille saavutettavissa olevana kokemuslaatuna, jota voidaan kutsua asubjektiviiseksi (Vadén & Torvinen 2014). Asubjektiviisessa kokemuksessa enemmän kuin ihmisen maailma (joka on olemassa ihmisestä ja ihmisen määrittelyistä riippumatta) ja sen monimuotoisuus näyttäytyy kokijalle eniten itsensä kaltaisena. Kun todellisuutta alkaa jäsentää käsitteiden kautta, maailmasuhde kaventuu ja eriytyy: itsestä tulee havainnoiva subjekti ja maailmasta havainnoitava objekti. Asubjektiviivista kokemusta on tarkasteltu teoreettisesti esimerkiksi musiikin (Vadén & Torvinen 2014) ja tanssin (Foster 2016) kautta

avautuvana kokonaisvaltaisena mutta ohikiitävänä kokemuksena. Esteettisessä kokemuksessa integroituvat aistisen, emotionaalisen ja tiedollisen ymmärryksen ulottuvuudet, joiden avulla on mahdollista avautua kokonaiseen ja ehyeen maailmasuhteeseen, jossa ihminen asettuu ”avoimena siihen samaan maailmaan, jossa kaikki muukin on” (Varto 2003, 121). Ihmisen suhde muuhun elämään ei ala subjektiudesta vaan asubjektiivisesta yhteenkietoutuneisuudesta maailmaan. Tätä kietoutuneisuuden tunnistamista voidaan harjoittaa erityisesti kehollisuuden, kuvittelukyvyyn ja huolenpidon ulottuvuuksia integroivan taiteen ja taidekasvatuksen kautta (Foster, Salonen & Sutela 2022).

Ekosotalisaation kolmas taso kuvaa sitä, millaista on hyvä vuorovaikutus enemmän kuin ihmisen maailmassa: kyse on siis eettisen maailmasuhteen luomisesta. Ekosotalisaatiota kuvaava malli eroaa esimerkiksi Bruno Latourin (2007) toimijaverkkoteoriasta ja uusmaterialistisista tai posthumanistisista näkökulmista (esim. Bennett 2010), jotka eivät tee eroa elävän ja elottoman välille. Tyypillisesti eläviä olentoja eli eliöitä, kuten vaikkapa bakteereja, puita ja ihmisiä, määrittelee kyky ylläpitää homeostaasia, kasvaa, lisääntyä ja kehittyä sekä vastata ympäristön muutoksiin. Niillä voi sanoa olevan myös kyky ”tuntea” ja kommunikoida (Kohn 2013). Eliöt pystyvät aistimaan tai havaitsemaan ympäristönsä erityispiirteitä ja vastaamaan niihin jollain tavalla: toisin sanoen niillä on intentionaalista toimijuutta (Hornborg 2017). Eduardo Kohn (2013) esittääkin, että elämä ”ajattelee” ja ”puhuu” itse, kun taas eloton tarvitsee ihmisen puhumaan puolestaan. Elävien olentojen voi katsoa toimivan (ainakin osittain) itseohjautuvasti, eli ne rakentavat merkityksiä omassa aistitodellisuudessaan ja ilmentävät siten olemistaan maailmassa (Morris 2006). Vaikka elävän ja elottoman jyrkkärajaista kahtiajaottelua on syytä tarkastella kriittisesti, kyvyttömyys erottaa eläviä olentoja elottomista esineistä saattaa hämärtää sitä, miten suhtautua eettisesti muihin eläviin olentoihin (Ingold 2011; Kohn 2013; Conty 2018).

Koska ihmisen(kin) maailmasuhde alkaa esiojektiviisesta tilasta, on oleellista tarkastella, miten myös muista eliöistä voidaan saada eettistä tietoa jo ennen kuin subjekti alkaa muodostua. Onkin tarpeen tunnistaa, että jo esiojektiviisessa tilassa eliöllä on intentionaalisuutta, joka Merleau-Pontyn (1968) mukaan ilmenee haluna. Halu on ennen kaikkea halua toisen yhteyteen (myös Värri 2018): elämä on siis lähtökohtaisesti suuntautunut kohti toisia. Tämän kehollisen toissuuntautuneisuuden takia erityisen kiinnostuksen kohteeksi ekosotalisaatiossa nousee empatia, joka toimii ihmisillä ja muilla empatiakykyisillä eläimillä siltana toisiin olentoihin (Aaltola 2018).

Empatiaa on monia eri muotoja, joista osa perustuu mielikuvitukseen, päättelyyn tai muihin kognitiivisiin prosesseihin, jotka edellyttävät tietoisuutta (Decety & Ickes 2011). Empatiantunteisiin ja kehollisuuteen liittyvät muodot voidaan puolestaan yhdistää esiojektiviiseen maailmasuhteeseen, koska ne kuvaavat välitöntä resonaatiota toisen elävän olennon kanssa. Elisa Aaltola (2017, 64) kuvaakin affektiivista empatiaa vaivattomaksi: ”Se ei siten vaadi pitkiä pohdintoja tai päättelyitä vaan tapahtuu hetkessä. Oleellista on havainto ja sen varaan muodostuva idea, mutta tähän ei aina vaadita muuta kuin sekunnin murto-osa.” Välitön, toissuuntautunut empatia on eettisen maailmasuhteen kannalta oleellinen, koska vaikuttaa siltä, että juuri sen kautta ihminen oppii ymmärtämään toista paremmin, motivoituu auttamaan ja kokee myös toisen vahingoittamisen vastenmielisenä (Patil & Silani 2014; Aaltola 2018; Takamatsu 2018).

Empatian tarkasteluun enemmän kuin ihmisen maailmassa suhtaudutaan myös epäillen, koska empatiaa on totuttu käyttämään nimenomaan ihmisten välisten suhteiden ja korkeintaan ihmisen ja ihmistä hyvin lähellä olevien eläinten välisten suhteiden kuvaamisessa (Joye & De Block, 2011). Empatian on kuitenkin useissa tutkimuksissa havaittu ennustavan ympäristömyönteistä asennetta ja toimintaa jopa paremmin kuin minkään muun ihmisen

ominaisuuden (Berenguer 2007; Pfattheicher ym. 2015). Siksi empatiaa voidaan perustellusti pitää relevanttina myös laajemmin ihmisen ja muunlajisten välisissä suhteissa ja kestävään elämänorientaatioon kasvussa (Foster ym. 2019).

Empatian eri muotoja on mahdollista eritellä käsitteellisesti, mutta kokemuksellisesti ne ovat usein yhteenkietoutuneita ja täydentävät toisiaan (esim. Aaltola & Keto 2017). Oleellista on tunnistaa empatian merkitys vuorovaikutuksen mahdollistajana: sen avulla voi tunnistaa sekä samankaltaisuuksia että erilaisuuksia itsen ja toisen välillä. Vaikka toisesta välittyvä affekti resonoisikin omassa kehossa, ei koskaan voi olettaa tietävänsä toisesta kaikkea. Empatia vaatii tunteiden jakamisen ohella niiden takana olevan yksilöyden tunnistamista: toinen saattaaakin olla radikaalisti erilainen kuin itse (Scheler 1979). Onnistunut ekososialisaatio luo perustan empatian ja huolenpidon piirin laajentamiselle enemmän kuin ihmisen maailmaan ja sitä kautta kestäväan elämänorientaation muodostamiselle (Foster, Salonen & Sutela 2022). Kokonaisvaltainen vuorovaikutus ja eettinen maailmasuhde edellyttävät kuitenkin myös individuaatiota eli itseytymistä.

Kasvatuksen ekoindividuaatiotehtävä

Sosialisaatiotehtävän lisäksi on tunnistettava ekososiaalisen kasvatuksen individuaatiotehtävä (Pulkki 2021). Individuaatio kuvaa ihmisyksilön ainutkertaista olemista ja ihmisen itsetietoisuuden kehityksen prosessia. Samankaltaista yksilöllistä eriytymistä ja itseytymistä tapahtuu muillakin eliöillä, mutta koska ekososiaalisessa kasvatuksessa on kyse ihmisen kasvatuksesta, viitataan ekoindividuaatiolla nimenomaan ihmisyksilön itsetietoisuuden kehittymiseen. Individuaation yksityiskohtaisempi tarkastelu myös ekososiaalisen kasvatuksen kontekstissa on tärkeää, koska sekä sosialisaation yksipuolisessa korostamisessa että yksilökeskeisessä individuaation tulkinnassa on dehumanisaation vaara (Harro 2000; Gildersleeve 2017). Antroposeenikeskustelussa onkin tuotu esiin ihmisyyden ulkokohtainen tarkastelutapa, jossa yksittäisen ihmisen rooli jää abstraktin ihmisyyden varjossa epäselväksi: ihminen ei kuitenkaan ole vain kaukaa tarkasteltava abstraktio jostakin antropologisesta toiseudesta (Usher 2016). Antroposeenin ajassa olisikin pohdittava kasvua nimenomaan ekososiaalisesti kestäväan ja vastuulliseen itseyyteen.

Vastuullisen itseyyden kehittyminen voidaan nähdä kasvuna, johon sisältyy ekologiisiin ja monilajiisiin yhteyksiin kytkeytyvää yksilöllistymiskehitystä (Pulkki 2021). Vaikka individuaatiolla viitataan usein psykkiseen prosessiin, jonka myötä lapsi kehittyy symbioottisesta tilasta itsetietoiseksi yksilöksi (Mahler ym. 2002, 3–4), ekoindividuaatiota ei pidä ymmärtää individualistisena eli yksilökeskeisenä tai pelkästään psykologisena terminä. Esimerkiksi fenomenologian piirissä on korostettu pitkään ihmisen tajunnallisuuden ja keholisuuden yhteenkietoutumista (Merleau-Ponty 1986; Lakoff & Johnson 1999; Parviainen 1995).

Individuaatiolla on individualismin kanssa sama ”jakamatonta” (lat. *individuus*) tarkoittava kantasana (Williams 1976, 133–136), mutta ekoindividuaatio on individualismikriittinen käsite (Pulkki 2021). Individualismin kritiikissä ei kuitenkaan pitäisi unohtaa, että kasvatus on väistämättä tekemisissä ainutkertaisten ihmisten maailmaan tulemisen ja itseyyden kehityksen kanssa. Ekososiaalinen kasvatus ehdottaakin vaihtoehtoisen ihmiskuvan muotoilua lähestymällä individuaation määrittelyä erottamalla toisistaan yksilökeskeisyyden eli individualismin ja yksilöllisen itseyyden individuality-sanan merkityksessä.

Individualismi on abstraktia, yleistä ja kontekstittonta yksilökeskeisyyttä, joka perustuu määrällisiin kategorioihin (Williams 1976, 133–136). Yksilökeskeisen ajattelun yksilö on

siis jakamaton abstrakti olio vailla sukupuolta, uskontoa, maailmankatsomusta, etnistä taustaa, koulutusta, sosiaalista asemaa ja maailmankatsomusta (Pulkkinen 2003, 10). Tällaisia individualistisia yksilöitä ei todellisuudessa ole olemassa, mutta siitä huolimatta atomistista ihmiskäsitystä on käytetty länsimaisessa poliittisessa filosofiassa selittämään yksilöiden oman edun tavoittelua ja kykyä rationaaliseen valintaan. Yksilökeskeisessä ajattelussa yksilö ei ole mitään velkaa yhteisölleen (Macpherson 1962).

Tällaiseen yksilökeskeisyyteen, jossa yksilö ei ole vastuussa yhteiskunnalle, yhteisölle tai ympäristölleen, liittyy keskeisesti autonomian ihanne (Pulkki & Keto tulossa). Kysyttäessä lapsen vanhemmilta, mitä he toivovat saavuttavansa kasvatuksella, he todennäköisesti kertovat halusta kasvattaa lapsistaan paitsi onnellisia, myös järkeviä ja omillaan pärjääviä eli autonomisia aikuisia. Itse (auto) ja laki (nomos) -sanoista muodostuva ”autonomia” tarkoittaa Kantin (2007 [1784]) mukaan ”itseaiheutetun alaikäisyyden tilasta” irtautumista sekä kasvua moraaliseen täysi-ikäisyyteen. Ihminen on Kantille sekä luonnonolio että sielullishenkinen olento, mutta tullakseen autonomiseksi ihmisen on Kantin mukaan irrottauduttava inhimillisen järjen avulla luonnonvälttämättömyyksistä (Berlin 1971; Huhtala 2018, 67).

Luonto, luonnonvälttämättömyydet ja täten myös ihmisen kehollisuus näyttäytyvät kantilaisessa ajattelussa näin ollen voitettavana vastuksena, joka uhkaa yksilön itsemääräämistä. Ihmisen itseisarvo ja autonomia juontavat juurensa järkeen. Tästä syystä muut oletetusti ”ei-järkevät” olennot nähdään vain vailla itseisarvoa olevina, ihmiselle hyötyä tuottavina välineinä. (Huhtala 2018, 67; Pulkki & Keto tulossa.) Feministiset tutkijat ovat kritisoineet Kantia liiallisesta järjen korostamisesta ja siitä, että hän sivuuttaa kysymykset tunteista ja emotionaalisesta sensitiivisyydestä, jotka ovat edellytyksiä huolenpidolle (Friedman 2000, 212–213). Tunteiden vähättely vie mahdollisuuksia myös hyväntahtoisuuden kultivoinnilta (Pulkki 2020). Esimerkiksi koulumaailma arvostaa ennen kaikkea järkeä ja tietoa unohtaen ihmisytydestä tunteen ja tahdon (Wilenius 1987). Tietoa ja järkeä voi yhtä lailla käyttää niin hyvään kuin pahaankin, joten ne kaipaavat rinnalleen kypsän tunne-elämän ja hyvän tahdon, jotka yhdessä voivat johtaa viisauteen (Pulkki 2020).

”Individuality” yksilöllisyyden merkityksessä voidaan tulkita myös itseydeksi (Värri 2004), ja se onkin ekodinviduaatiota kuvaava ei-yksilökeskeinen käsite. Jos yksilökeskeisyydellä viitataan jyrkkärajaisesti toisistaan erillisiin yksilöihin sekä olettamuksiin rationaaliseen, itsekeskeiseen ihmisestä, viittaa itseys puolestaan yksilöiden moninaisuuteen ja jokaisen yksilöllisyyteen. Itseyden ajatukseen sisältyvät myös erilaiset yhteisölliset ja sosiaaliset kontekstit, jotka liittyvät jokaisen yksilön erilaiseen itseyden muodostumiseen (Williams 1976, 133–136). Yksilökeskeisen ajattelun yksilö on universaali ja dekontekstualisoitu kategoria, kun taas itseys ainutlaatuisen ihmisen määreenä paikantuu konteksteihin, jotka ekoindividuaation näkökulmasta tulkitaan monilajisesti.

Itseyden tavoin ekoindividuaatiota ei voi sen monimuotoisuutta kunnioitettaessa määrittellä tarkasti, joten luonnehdimme sitä ”huokoisesti” (ks. Wilenius 1987, 10). Ekoindividuaatio kuvaa ihmisen itsetajuisuuteen ja moraaliseen vastuuseen heräämisen prosessia eli itsetyymistä. Ekoindividuaatio on osa sellaisen kasvatuksen järjestämistä, jossa vuorovaikutukset ja keskinäisriippuvuudet muihin eläviin olentoihin tulevat luontevaksi osaksi ihmisen maailmassa olemista ja itsetietoisuutta. Itse ei ole luonnosta ja muusta maailmasta irrallinen, vaan minä ja maailma kietoutuvat erottamattomasti toisiinsa (Pulkki 2020). Kietoutuneisuus ei kuitenkaan tarkoita kaiken elämän ymmärtämistä samuudeksi. Olennaista on siis se, että itseys kehittyy lapsen oivaltaessa olevansa eri olento kuin muut ja ymmärtäessä minän ja sinän merkityksen (Värri 2004). Lapsi oppii ensin sanan ”sinä” ja vasta sen

jälkeen ”minä”, mikä puhuu sen puolesta, että minuus ei voi kehittyä ilman toisten subjektien olemassaoloa (Värri 2004; Merleau-Ponty 1973, 38).

Ekoindividuaatio laajentaa ajatusta minuuden ja itsetietoisuuden kehittymisestä muiden ihmisten sekä muunlajisten subjektien suuntaan (Pulkki 2021). Toiset subjektit voivat olla muun muassa muita eläimiä: esimerkiksi kotieläimet ovat monille lapsuuden merkityksellisiä toisia, joiden merkitys itseydelle säilyy läpi elämän (Foster, Mnemo ZIN, Keto & Pulkki 2022). Oma elämä kehkeytyy ainutlaatuiseksi itseyn ja ympäristön kokonaisuudeksi suhteessa monilajiseen yhteisöön. Kontemplatiiviset menetelmät, esimerkiksi erilaiset meditatiiviset harjoitteet, voivat auttaa kokemaan vahvempaa yhteyttä monilajisiin yhteisöihin (Pulkki ym. 2017). Tyypillisesti näiden harjoitteiden kautta pyritään tulemaan tietoisemmaksi omista tunteista ja ajatuksista sekä kultivoimaan hyväntahtoisuutta muuta elämää kohtaan.

Ekososiaalisen kasvatuksen teesit

Tarkastelumme tuloksena muotoilemme ekososiaalisen kasvatuksen viisi teesiä, joilla kiteytämme ekososiaalisen kasvatuksen periaatteita ja tavoitteita ja joiden esitämme vastavan antroposeenin ajan kasvatushaasteeseen ihmisen ja muiden eliöiden välisen vuorovaikutuksen parantamisesta.

1. Ihmisen yhteisö ymmärretään ja kohdataan monilajisena yhteisönä.

Sosiaalisuus on totuttu rajaamaan ihmisten välisiin suhteisiin. Todellisuudessa ihmisen sosiaaliseen piiriin kuuluu myös muuta elämää: mikrobeja, sieniä, kasveja ja muita eläimiä. Muunlajiset ovat aktiivisia toimijoita ihmisen sosiaalisessa yhteisössä ja ekososialisaation vaikuttajia. Vuorovaikutus muiden kanssa kasvattaa yksilöistä sellaisia olentoja, joiksi he tulevat, ja vain vuorovaikutuksella muun elämän kanssa voi oppia toimintavalmiuksia, joita tarvitaan monilajisissa sosiaalisissa yhteisöissä. Kasvatuksen kannalta onkin oleellista, että opettajat ja muut kasvattajat harjaantuvat tunnistamaan erilaiset paikat ja ympäristöt monilajisina ja osaavat ohjata kasvatettavat monilajisiin kasvuympäristöihin.

2. Autonomiaa kasvatusihanteena jalostetaan moninaisen yksilöllisyyden ja ihmisen monilajiset suhteet huomioivaksi ihmiskäsitykseksi.

Autonomia kasvatusihanteena on ymmärrettävä suhteiden merkitystä painottavana ja monilajisuus huomioon ottavana ihmiskäsityksenä. Erilaiset riippuvuusuhteet on länsimaisessa kulttuurissa ymmärretty yksilön autonomian kannalta ongelmina; ekososiaalisessa kasvatuksessa keskinäisriippuvuuden tunnistamisella nähdään taas olevan myönteinen vaikutus ihmisen kasvulle monilajisten yhteisöjen vastuulliseksi jäseneksi. Yksilöllisyyden arvostaminen ja itseyn kehittyminen ovat yhä hyviä kasvatustavoitteita, kunhan ne ymmärretään aina monilajisen yhteisön kontekstissa. Autonomian uudelleen käsittämiseen liittyykin ekososiaalisiin kokonaisuuksiin mukautuva itsetietoisuuden kehitys, joka itseparjäämisen sijaan korostaa yhdessä pärjäämistä sekä yhteisyyksien ja osallisuuksien tunnistamista.

3. Osallistuminen ekososiaaliseen yhteisöön on ymmärrettävä kokonaisvaltaisesti: ihminen havaitsevana, aistivana, tuntevana, tahtovana ja tiedostavana olentona.

Mielen ja ruumiin sekä minän ja toisen pilkkominen toisistaan irrallisiksi ja näiden ajatusmallien siirtäminen kasvatukseen ei tue ekososiaalisen osallistumisen muotoja. Ekososiaalinen osallistuminen tapahtuu kokonaisvaltaisen kehollisuuden kautta: aistiensa ja tunteidensa kautta ihminen kokee maailman olemassaolon ja itsensä kietoutuneisuuden. Näin ollen esimerkiksi pelkkä tiedon ja tietoisuuden lisääminen ekologisesta kriisistä ei riitä (vaikka sekin on tärkeää). On oleellista, että ihminen näkee, kuulee, tuntee, haistaa ja maistaa elämän sellaisenaan sekä havahtuu myös niihin moninaisiin ja osin ristiriitaisiin tunteisiin, joita kohtaamiset erilaisten elämänmuotojen kanssa synnyttävät. Kokonaisvaltaisten kokemusten integroitua kriittisen tiedostamisen kykyyn ihminen alkaa tunnistaa myös sisäisiä pyrkimyksiään ja haluaan vastuullisuuteen ja empatian piirin laajentamiseen.

4. Ekososiaalisesti kestävä osallisuuden ja sitä ylläpitävien myönteisten vuorovaikutustaitojen harjoittaminen on oleellinen osa kasvatusta.

Ekososiaalinen osallisuus on yhteenkuuluvuutta enemmän kuin ihmisen maailmaan sekä kestävä ja vastuullisen toimijuuden kokemusta ja toteutumista monilajisissa yhteisöissä. Vuorovaikutuksessa muiden lajien kanssa korostuu aistien ja tunteiden eli kokonaisvaltaisen kehollisuuden rooli, ja siksi näihin liittyvien vuorovaikutustaitojen harjoittelu on tärkeää kasvatusta. Vaikka tarvitaan myös uusien pedagogisten menetelmien kehittämistä ja käyttöönottoa, myönteisiä muunlajisten kanssa käytettäviä vuorovaikutustaitoja voi toteuttaa viemällä monilajisiin kasvuympäristöihin ja konteksteihin jo käytössä olevia tunnetaitojen ja empatiakasvatuksen menetelmiä. Empatian kehittyminen edellyttää hyvälaatuisia, intiimejä suhteita toisten kanssa. Kun kultivoidaan empatiaa muita eliöitä kohtaan, vastenmielisyys niiden vahingoittamista kohtaan kasvaa. Empatia liittyy myös kykyyn kokea myönteisiä tunteita, kuten hämmästyksiä ja ihmeen kokemista, jotka viestivät ihmiselle, että hän on osa jotain itseä ja ihmistä suurempaa.

5. Taideperustaisilla ja kontemplatiivisilla menetelmillä on kyky tuottaa ekososiaalista osallisuutta, ja siksi niiden roolia kasvatuksessa vahvistetaan.

Taideperustaiset menetelmät perustuvat ihmisen kokonaisvaltaiseen keholliseen maailmasuhteeseen: taiteellisessa kokemuksessa yhdistyvät aistisen, emotionaalisen ja tiedollisen ymmärryksen ulottuvuudet. Kontemplatiivinen pedagogiikka taas on sateenvarjokäsite erilaisille meditatiivis-kehollisille harjoitteille (esim. meditaatio, jooga), joiden avulla voidaan niin ikään oppia huomaamaan monilajisen yhteisön osallisuuksia ja rakentamaan empatia-perustaista suhdetta muunlajisiin toisiin. Ekososiaalista osallisuutta kultivoivia harjoitteita ovat esimerkiksi aistikävelyt, paikkasidonaiset performanssit ja moniaistiset ympäristötaidokokeilut. Mikä tahansa taide ja meditaatio eivät kuitenkaan automaattisesti tuota ekososiaalisen osallisuuden kokemusta. Oleellista vastavuoroiselle monilajiselle vuorovaikutukselle ja osallisuudelle on yksilöllisten toiseuksien todistaminen sellaisenaan ilman toiseuden arvottamista ja hallitsemista. Kun maailma kohdataan uteliaisuudella ja avoimuudella, avautuu tilaa myös asubjektiviivisille kokemuksille, jolloin kokemus itsestä subjektina ja toisesta objektina ei vielä ole muodostunut. Tällaista maailman täyteen olemisen kokemusta voidaan harjoitella ekosozialisaation ja ekoindividuaation tiedostavan meditaation tai taiteen kautta.

Yhteenvedo ja pohdintaa

Ekososiaalisen kasvatuksen luonnos on yksi vastausehdotus antroposeenin aikakauden kasvatukselliseen kontekstiin, joka haastaa radikaalisti uudelleen arvioimaan ihmisen maailmassa olemisen tapoja. Näkemysmme mukaan ekososiaalisen kasvatuksen lähtökohta on ihmiskeskeisen kasvatusajattelun kritiikki. Ekososiaalinen kasvatust ammentaa erityisesti ekososiaalisesta ajattelusta, jonka voi nähdä ympäristöajatteluun kytkeytyvänä, mutta siitä myös eriytyvänä, laajana ajatteluperinteenä. Tulkinnassamme ekososiaalisessa ajattelussa korostuu ekologisen ja sosiaalisen olemuksellinen yhteenkietoutuneisuus: ne eivät ainoastaan liity toisiinsa vaan ovat lähtökohdiltaan toisistaan eriytymättömiä. Ekososiaalisen kasvatuksen huomio kiinnittyy vastavuoroiseen vuorovaikutukseen, joka tapahtuu erilaisten aistitodellisuuksien omaavien elävien olentojen välillä. Vaikka ekososiaalinen kasvatust ei edusta täysin uudenlaista pedagogiikkaa, esittää se muutoksia kasvatuksen painotuksiin. Se korostaa aistisuuden ja tunteiden roolia ihmisenä kasvussa, jolloin esimerkiksi taidelähtöisen ja kontemplatiivisen pedagogiikan merkitys kasvatuksessa vahvistuu.

Keskeisenä periaatteena ekososiaalisessa kasvatuksessa on sosialisaatio- ja individuaatioprosessien ekososiaalinen tulkinta. Ihmisen sosiaalinen yhteisö, kuten kasvuympäristö, ymmärretään ja kohdataan monilajisena. Ihminen tarvitsee siten myös sellaisia toimintavalmiuksia, joilla hän voi olla vuorovaikutuksessa muunlajisten olentojen kanssa. Olentojen välinen vuorovaikutus on osittain ymmärrettävissä niiden perustavanlaatuisen kehollisen yhteenkietoutuneisuuden kautta. Ekososiaalinen kasvatust haastaa oletuksen ihmisen, tiedon ja kielellisyyden irrallisuudesta ja ensisijaisuudesta suhteessa esiobjektiiviseen todellisuuteen: ekososiaalinen kasvatuksen kenttää onkin myös ei-tiedetyn alue. Kokonaisvaltainen vuorovaikutustaito ja eettinen maailmasuhde edellyttävät kuitenkin myös tietoisien itseiden kehitystä. Ekososiaalinen kasvatust tunnistaa, että eettisesti vastuullinen itseys voi kehittyä vain toisten subjektien, sekä muiden ihmisten että muunlajisten olentojen, kanssa yhdenvertaisessa vuorovaikutuksessa.

Ekososiaalisen kasvatuksen teoretisointi antroposeenin ajan kontekstissa ei ole yksiselitteistä, sillä antroposeeni käsitteenä näyttäytyy ristiriitaisena myös ekososiaalisen kasvatuksen yhteydessä: ihmisen olisi kyllä kyettävä näkemään kirrkaammin oman toimintansa vaikutukset ympärillään, mutta samaan aikaan ja yhtä kirrkaasti myös muun elämän olemassaolo ja toimijuus. Vaikka ennen kaikkea juuri ihmisen toiminnan on muututtava ekologisen kriisin edessä, on samaan aikaan kuitenkin todettava: ihminen ei ratkaise ekologista kriisiä yksin vaan välttämättä vuorovaikutuksessa muun elämän kanssa.

Keskustelu antroposeenistä valaisee hyvin sitä, että ekologista kriisiä monimutkaisine ja monilajisine syy- ja seuraussuhteineen voi tuskin kiteyttää yhteen käsitteeseen (Eronen ym. 2016). Kuitenkin käsitteet ovat välttämättömiä analyysin ja kommunikoinnin kannalta. Ne voivat rajata ja kuvata jonkin ilmiön tiettyä puolta. Siksi voi olla mahdollista käyttää antroposeenin käsitettä ilman ihmiskeskeisyyden hybristä ja niin, että tarkoitteena on juuri ekologisesti kestävämmät kulttuurit. Silloin käsitteen käytössä on kyse enemminkin asioiden tilaa koskevasta havainnosta: tässä ajassa iso osa ihmisyhteisöistä ei ole sopeutunut ekologisiin rajoihin. Samoin kapitaloseenin käsitettä voi käyttää silloin, kun esittää, että juuri kapitalismilla on tuon sopeutumattomuuden kanssa paljon tekemistä. ”Chthuluseeniä” tai ”enemmän kuin ihmisen aikaa” voi käyttää silloin, kun haluaa korostaa, että ihmisen ja muun elämän väliset suhteet ja vuorovaikutus ovat vinksallaan. Samoin voisi kuvata ekososiaalisen kasvatuksen suhdetta muihin kasvatuksen aloihin: kyse voi olla erilaisista painotuksista, ei jonkun korvaamisesta toisella. Jotta ekososiaalisesta kasvatuksesta kannattaa ylipäättään puhua, on oleellista, ettei sillä tarkoiteta aivan samaa asiaa kuin muilla kasvatuk-

sen aloilla, kuten esimerkiksi ympäristökasvatuksella tai posthumanistisella kasvatuksella. Toisin sanoen ekososiaalisella kasvatuksella on oltava tietyt muista aloista erottuvat ominaispiirteet, ja niitä olemme pyrkinet kuvaamaan ja perustelevaan tässä tutkimuksessa.

Antroposeenin ajan kasvatushaasteet ovat nostaneet esiin tarvetta ihmiskeskeisyyden ylittävälle monilajiselle näkökulmalle (ks. myös Aronson & Holm 2020). Yhdymme kuitenkin Hohdin ja Tammen (2019) esittämään huolenaiheeseen ihmiskeskeisyyden ylittämisestä vain yleisellä ja abstraktilla tasolla, mikä ei välttämättä johda konkreettisiin ja yksityiskohtaisiin muutoksiin esimerkiksi kasvatuksen käytännöissä. Tässä tutkimuksessa olemme siksi keskittyneet tarkastelemaan spesifisti ihmisen ja muiden eliöiden välistä vuorovaikutusta ja sitä, miten tuota vuorovaikutusta voisi kohdata kasvatuksen kontekstissa.

Koska ekososiaalinen kasvatusta on vain yksi monilajista näkökulmaa tarjoava kasvatusta-ideaali, onkin tärkeää, että nämä erilaiset, mutta samaan suuntaan liikkuvat ideaalit toimivat vuoropuhelussa toistensa kanssa. Uskomme, että ekososiaalinen kasvatusta voisi luoda sillan monilajisen näkökulman integroimiseksi entistä vahvemmin institutionaalsiin kasvatustuskäytäntöihin Suomessa. Vaikka monilajinen näkökulma ei vielä ole selvästi esillä esimerkiksi valtakunnallisten opetussuunnitelmien perusteissa, voi opetussuunnitelmien jo nykyisellään sisältämä ekososiaalisen sivistyksen päämäärä osoittaa valmiin paikan monilajista näkökulmaa edistäville kasvatustuskäytännöille (Keto ym. 2021). Toivomme, että tämä teoreettinen tutkimuksemme voisi auttaa myös tunnistamaan jatkotutkimusmahdollisuuksia sekä ekososiaalisen kasvatustuksen että yleisemmin antroposeenin ajan kehityksessä. Yksi tällainen voisi olla esimerkiksi ekososiaalisen kasvatustuksen teesien mukaisen pedagogiikan empiirinen tarkastelu. Toisaalta ekososiaalisen kasvatustuksen näkökulmaa olisi hyödyllistä käsitellä tarkemmin myös ihmisten valtasuhteiden ja eriarvoisuuden sekä yhteiskunnallisen aktivismin ja poliittisen toimijuuden näkökulmista.

Kirjallisuus

- Aagaard, Kjersti, Ma, Ju, Antony, Kathleen, Ganu, Radhika, Petrosino, Joseph, & Versalovic, James 2014. The Placenta Harbors a Unique Microbiome. *Science Translational Medicine* 6, 237. <https://doi.org/10.1126/scitranslmed.3008599>
- Aaltola, Elisa & Keto, Sami 2017. *Empatia – Myötäelämisen tiede*. Helsinki: Into Kustannus.
- Aaltola, Elisa 2018. *Varieties of empathy: Moral psychology and animal ethics*. London: Rowman & Littlefield.
- Abram, David 1996. *The Spell of the Sensuous: Perception and language in a more-than-human world*. New York: Pantheon.
- Affifi, Ramsey 2016. More-than-humanizing the Anthropocene. *The Trumpeter: Journal of Ecosophy* 32 (2), 155–175. <https://doi.org/10.7202/1042991ar>
- Allen, Andrew, Dinan, Timothy, Clarke, Gerard, & Cryan, John 2017. A psychology of the human brain–gut–microbiome axis. *Social and personality psychology compass* 11, e12309. <https://doi.org/10.1111/spc3.12309>
- Antikainen, Ari 1993. *Kasvatus, koulutus ja yhteiskunta*. Helsinki: WSOY.
- Burkitt, Ian 1997. Social relationships and emotions. *Sociology* 31 (1), 37–55. <https://doi.org/10.1177/0038038597031001004>
- Bennett, Jane 2010. *Vibrant matter*. Durham, NC: Duke University Press.
- Berenguer, Jaime 2007. The effect of empathy in proenvironmental attitudes and behaviors. *Environment and Behavior* 39 (2), 269–283. <https://doi.org/10.1177/0013916506292937>

- Berlin, Isaiah 1971. The Assault on the French Enlightenment. Kant and Individual Autonomy. *John Danz Lectures*. Seattle: University of Washington [www-lähde]. < <https://berlin.wolf.ox.ac.uk/lists/nachlass/assault2.pdf> > (Luettu 1.9.2021).
- Bonnett, Michael 2021. *Environmental Consciousness, Nature, and the Philosophy of Education*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429353222>
- Brown, Charles & Toadvine, Ted (toim.) 2003. *Eco-phenomenology: Back to the earth itself*. New York: SUNY Press.
- Cantell, Hannele, Aarnio-Linnanvuori, Essi & Tani, Sirpa 2020. *Ympäristökasvatus: Kestävän tulevaisuuden käsikirja*. Jyväskylä: Ps-kustannus.
- Clark, Nigel & Szerszynski, Bronislaw 2021. *Planetary social thought. The Anthropocene challenge to the social sciences*. Cambridge: Polity Press.
- Common Worlds Research Collective 2020. *Learning to become with the world: Education for future survival*. UNESCO.
- Conty, Arianne 2018. The politics of nature: New materialist responses to the Anthropocene. *Theory, culture & society* 35 (7–8), 73–96. <https://doi.org/10.1177/0263276418802891>
- Corsaro William 1992. Interpretive reproduction in children's peer cultures. *Social Psychology Quarterly* 55 (2), 160–177. <https://doi.org/10.2307/2786944>
- Crutzen, Paul & Stormer, Eugene 2000. The Anthropocene. *Global Change Newsletter* 41, 17–18.
- Davis, Mark 2017. Empathy, Compassion, and Social Relationships. Teoksessa Seppälä, Emma M., Simon-Thomas, Emiliana, Brown, Stephanie L., Worline, Monice C., Cameron, C. Daryl, Doty, James R. (toim.), *The Oxford Handbook of Compassion Science*. Oxford University Press: Oxford Library of Psychology, 299–316. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190464684.013.23>
- Decety, Jean & Ickes, William (toim.) 2011. *The social neuroscience of empathy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Eronen, Jussi, Lummaa, Karoliina, Toivanen, Tero, Lähde, Ville, Järvensivu, Paavo, Majava, Antti & Vadén, Tere 2016. Kenen antroposeeni? Maapallojärjestelmätieteen paradigmanmuutos, ihmistieteiden antroposeeni ja käsitteiden moninaisuus. *Kosmopolis* 46 (4), 41–54.
- Friedman, Marilyn 2000. Feminism in Philosophy. Teoksessa Fricker, Miranda & Hornsby, Jennifer (toim.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521624517.012>
- Foster, Raisa 2016. Hiljainen kosketus – kohti ekofilosofista kasvatusta. Teoksessa Suominen, Anniina (toim.), *Taidekasvatus ympäristöhuolen aikakaudella – avauksia, suuntia, mahdollisuuksia*. Helsinki: Aalto ARTS Books, 165–175.
- Foster, Raisa 2017. Nykytaidekasvatus toisintekemisenä ekososiaalisten kriisien aikakaudella. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja* 18, 35–56.
- Foster, Raisa, Salonen, Arto & Keto, Sami 2019. Kestävyystietoinen elämänorientaatio pedagogisena päämääränä. Teoksessa Autio, Tero, Hakala, Liisa & Kujala, Tiina (toim.), *Siirtymiä ja ajan merkkejä koulutuksessa: Opetussuunnitelmatutkimuksen näkökulmia*. Tampere: Tampere University Press, 121–143.
- Foster, Raisa, Salonen, Arto & Sutela, Katja 2022. Taidekasvatuksen ekososiaalinen kehys: Kohti kestävyystietoista elämänorientaatiota. *Kasvatus* 53 (2), 118–129. <https://doi.org/10.33348/kvt.115918>

- Foster, Raisa, Mnemo ZIN, Keto, Sami & Pulkki, Jani 2022. Recognizing Ecosocialization in Childhood Memories. *Educational studies* 58, 1–15. <https://doi.org/10.1080/00131946.2022.2051031>
- Funkhouser, Lisa & Bordenstein, Seth 2013. Mom Knows Best: The Universality of Maternal Microbial Transmission. *PLOS Biology* 11 (8). <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.1001631>
- Gilbert, Scott, Sapp, Jan & Tauber, Alfred 2012. A symbiotic view of life: we have never been individuals. *The Quarterly review of biology* 87 (4), 325–341. <https://doi.org/10.1086/668166>
- Gildersleeve, Ryan 2017. The neoliberal academy of the anthropocene and the retaliation of the lazy academic. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies* 17 (3), 286–293. <https://doi.org/10.1177/1532708616669522>
- Guhin, Jeffrey, Calarco, Jessica & Miller-Idriss, Cynthia 2021. Whatever happened to socialization? *Annual Review of Sociology* 47, 109–129. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-090320-103012>
- Haller, Max & Hadler, Markus 2006. How social relations and structures can produce happiness and unhappiness: an international comparative analysis. *Social Indicators Research* 75, 169–216. <https://doi.org/10.1007/s11205-004-6297-y>
- Hanski, Ilkka, von Hertzen, Leena, Fyhrquist, Nanna, Koskinen, Kaisa, Torppa, Kaisa, Laatikainen, Tiina & Haahtela, Tari 2012. Environmental biodiversity, human microbiota, and allergy are interrelated. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109 (21), 8334–8339. <https://doi.org/10.1073/pnas.1205624109>
- Haraway, Donna 2015. Anthropocene, capitalocene, plantationocene, chthulucene: Making kin. *Environmental humanities* 6 (1), 159–165. <https://doi.org/10.1215/22011919-3615934>
- Harro, Bobbie 2000. The cycle of socialization. *Readings for diversity and social justice* 2, 45–51.
- Hohti, Riikka & Tammi, Tuure 2019. The greenhouse effect: Multispecies childhood and non-innocent relations of care. *Childhood* 26 (2), 169–185. <https://doi.org/10.1177/0907568219826263>
- Hornborg, Alf 2017. Artifacts have consequences, not agency: Toward a critical theory of global environmental history. *European journal of social theory* 20 (1), 95–110. <https://doi.org/10.1177/1368431016640536>
- Hsiao, Elaine, McBride, Sara, Hsien, Sophia, Sharon, Gil, Hyde, Embriette, McCue, Tyler & Codelli, Julian 2013. The microbiota modulates gut physiology and behavioral abnormalities associated with autism. *Cell* 155 (7), 1451–1463. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2013.11.024>
- Huhtala, Hanna-Maija 2018. Adornian Critiques of Reason. *Kasvatus & Aika* 12 (3), 64–68.
- Hämäläinen, Juha 2021. *Sosiaalisesti kestävä yhteiskunta – lähtökohtia, suuntaviivoja, reunaehdoja*. Kunnallissalan kehittämissäätiön julkaisu 41. Helsinki: Kunnallissalan kehittämissäätiö.
- Höppner, Grit 2017. Rethinking socialization research through the lens of new materialism. *Frontiers in Sociology* 2, 13. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2017.00013>
- Ingold, Tim 2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. New York: Routledge.

- Joye, Yannick & De Block, Andreas 2011. "Nature and I are Two": A Critical Examination of the Biophilia Hypothesis. *Environmental Values* 20 (2), 189–215. <https://doi.org/10.3197/096327111X12997574391724>
- Jones, Rheinallt 2016. Focus: Microbiome: The Influence of the Gut Microbiota on Host Physiology: In Pursuit of Mechanisms. *The Yale journal of biology and medicine* 89 (3), 285.
- Jääskeläinen, Liisa & Mattila, Paula 2020. Ekososiaalinen sivistys – tarpeellisempaa kuin koskaan. *Luonnonkirjo* 2. Suomen ympäristökeskuksen verkkolehti [www-lähde]. < [https://www.luonnonkirjo.fi/fi-FI/Artikkelit/2020/22020/Ekososiaalinen_sivistys_tarpeellisempaa\(56964\)](https://www.luonnonkirjo.fi/fi-FI/Artikkelit/2020/22020/Ekososiaalinen_sivistys_tarpeellisempaa(56964)) > (Luettu 15.9.2021).
- Kant, Immanuel 2007 [1784]. Vastaus kysymykseen: mitä on valistus? Teoksessa Koivisto, Juha, Mäki, Markku & Uusitupa, Timo (toim.), *Mitä on valistus?* Tampere: Vastapaino, 86–95.
- Kawa, Nicholas 2016. *Amazonia in the Anthropocene. People, Soils, Plants, Forests*. Austin TX: University of Texas Press. <https://doi.org/10.7560/307991>
- Kessler, Neil 2019. *Ontology and closeness in human-nature relationships: Beyond Dualisms, Materialism and Posthumanism*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-99274-7>
- Keto, Sami & Foster, Raisa 2021. Ecosocialization – an Ecological Turn in the Process of Socialization, *International Studies in Sociology of Education* 30 (1–2), 34–52. <https://doi.org/10.1080/09620214.2020.1854826>
- Keto, Sami, Pulkki, Jani & Rautio, Pauliina 2021. Kuinka laajaa on laaja-alainen osaaminen? Rakentavan monilajisen vuorovaikutuksen sisällyttäminen opetussuunnitelmiin. Teoksessa Haverinen, Risto, Mattila, Kirsikka, Neuvonen, Aleks, Saramäki, Rinna & Sillanaukea, Otso (toim.), *Ihminen osana elonkirjoja: Luontosuhteet, luontokäsitteet ja sivistys kestävyyskriisin aikakaudella*. Helsinki: Sitra, 80–92.
- Kohn, Eduardo 2013. *How forests think*. Berkeley CA: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520276109.001.0001>
- Kopnina, Helen 2014. Revisiting education for sustainable development (ESD): Examining anthropocentric bias through the transition of environmental education to ESD. *Sustainable development* 22 (2), 73–83. <https://doi.org/10.1002/sd.529>
- Küpers, Wendelin 2020. From the Anthropocene to an "Ecocene" – Eco-phenomenological perspectives on embodied, anthropocentric transformations towards enlivening practices of organising sustainably. *Sustainability* 12 (9), 3633. <https://doi.org/10.3390/su12093633>
- Laininen, Erkkä 2018. Transformatiivinen oppiminen ekososiaalisen sivistymisen mahdollistajana. *Ammattikasvatuksen aikakauskirja* 20 (5), 16–38.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Latour, Bruno 2007. *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LOPS 2015. *Lukion opetussuunnitelman perusteet 2015. Määräykset ja ohjeet 2015:48*. Helsinki: Opetushallitus.
- Mahler, Margaret, Pine, Fred & Bergman, Anni 2002. *The Psychological Birth of the Human Infant. Symbiosis and Individuation*. London: Karnac.
- MacKerron, George & Mourato, Susana (2013). Happiness is greater in natural environments. *Global environmental change* 23 (5), 992–1000. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.03.010>

- Macpherson, Crawford 1962. *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford: Oxford University Press.
- Malm, Andreas & Hornborg, Alf 2014. The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review* 1 (1), 62–69. <https://doi.org/10.1177/2053019613516291>
- Margulis, Lynn 1998. *Symbiotic Planet: A New Look at Evolution*. New York: Basic Books.
- Martusewicz, Rebecca, Edmundson, Jeff & Lupinacci, John 2015. *EcoJustice Education: Toward Diverse, Democratic and Sustainable Communities*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315779492>
- Matthies, Aila-Leena, Närhi, Kati & Ward, Dave 2001. *The Eco-social approach in social work*. Jyväskylä: Sophi.
- Merleau-Ponty, Maurice 1968. *The Visible and the Invisible*. Englanninos Lingins, Alphonso. Evanston, III. : Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice 1973. *Consciousness and The Acquisition of Language*. Englanninos Silverman, Hugh. Evanston, III. : Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice 1986. *Phenomenology of Perception*. Englanninos Smith, Colin. London: Routledge & Kegan Paul.
- Merleau-Ponty, Maurice 2003. *Nature: Course Notes from the College de France*. Englanninos Vallier, Robert. Evanston, III. : Northwestern University Press.
- Merriam-Webster (n.d.). Multispecies. Teoksessa *Merriam-Webster.com dictionary* [www-lähde]. < <https://www.merriam-webster.com/dictionary/multispecies> > (Luettu 20.5.2022).
- Moore, Jason 2017. The Capitalocene, Part I: on the nature and origins of our ecological crisis. *The Journal of Peasant Studies* 44 (3), 594–630. <https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1235036>
- Morin, Jean-Frederic, Orsini, Amandine & Jinnah, Sikina 2020. *Global environmental politics*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198826088.001.0001>
- Morris, David 2006. What is Living and What is Non-Living in Merleau-Ponty's Philosophy of Movement and Expression. *Chiasmi International: Trilingual Studies Concerning Merleau-Ponty's Thought. Life and Individuation* 7, 225–239. <https://doi.org/10.5840/chiasmi2005737>
- Nisbet, Elisabeth., Zelenski, John & Murphy, Steven 2009. The nature relatedness scale: Linking individuals' connection with nature to environmental concern and behavior. *Environment and Behavior* 41 (5), 715–740. <https://doi.org/10.1177/0013916508318748>
- Nussbaum, Martha 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Belknap Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061200>
- OPS 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014. Määräykset ja ohjeet 2014:96*. Helsinki: Opetushallitus.
- Parviainen, Jaana 1995. *Bodies Moving and Moved: A Phenomenological Analysis of the Dancing Subject and the Cognitive and Ethical Values of Dance Art*. Tampere: Tampere University Press.
- Patil, Indrajeet & Silani, Giorgia 2014. Reduced empathic concern leads to utilitarian moral judgments in trait alexithymia. *Frontiers in psychology* 5, 501. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00501>
- Pedersen, Helena 2010. Is "the posthuman" educable? On the convergence of educational philosophy, animal studies, and posthumanist theory. *Discourse: Studies in the cultural politics of education* 31 (2), 237–250. <https://doi.org/10.1080/01596301003679750>

- Pedersen, Helena 2019. The contested space of animals in education: A Response to the "animal turn" in education for sustainable development. *Education Sciences* 9 (3), 211. <https://doi.org/10.3390/educsci9030211>
- Pfafftheicher, Stefan, Sassenrath, Claudia & Schindler, Simon 2016. Feelings for the suffering of others and the environment: Compassion fosters proenvironmental tendencies. *Environment and Behavior* 48 (7), 929-945. <https://doi.org/10.1177/0013916515574549>
- Plumwood, Val 1993. *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Pulkki, Jani, Dahlin, Bo & Värri, Veli-Matti 2017. Environmental Education as a Lived-Body Practice? A Contemplative Pedagogy Perspective. *Journal of philosophy of education* 51 (1), 214-229. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12209>
- Pulkki, Jani 2020. Varsinainen minä ja henkisyys ekososiaalisen kasvatusfilosofian aspektina. *Kasvatus* 51 (3), 302-316.
- Pulkki, Jani 2021. Ajatuksia ekoindividuaation kasvatusfilosofiasta. *Sosiaalipedagoginen Aikakauskirja* 22, 43-62. <https://doi.org/10.30675/sa.90594>
- Pulkki, Jani & Keto, Sami (tulossa julkaisuun). Ecosocial Autonomy as an Educational Ideal. Käsikirjoitus hyväksytty julkaistavaksi *Relations – Beyond Anthropocentrism* -lehdessä.
- Pulkkinen, Tuija 2003. *Postmoderni politiikan filosofia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Rautio, Pauliina, Tammi, Tuure & Hohti, Riikka 2021. Children after the Animal Turn: Child-Animal Relations and Multispecies Scholarship. Teoksessa Yelland, Nicola, Peters, Lacey, Fairchild, Nikki, Tesar, Marek & Pérez, Michelle (toim.), *The SAGE Handbook of Global Childhoods*. London: SAGE Publications, 341-352. <https://doi.org/10.4135/9781529757194.n29>
- Ruitenberga Claudia 2013. The Double Subjectification Function of Education. Teoksessa Szkudlarek, Tomasz (toim.), *Education and the Political. New Theoretical Articulations*. Rotterdam: Sense Publishers, 89-105. https://doi.org/10.1007/978-94-6209-383-6_7
- Salonen, Arto 2014. Ekososiaalinen hyvinvointiparadigma – yhteiskunnallisen ajattelun ja toiminnan uusi suunta täyttyvällä maapallolla. *Sosiaalipedagoginen aikakauskirja* 15, 32-62.
- Salonen, Arto & Bardy, Marjatta 2015. Ekososiaalinen sivistys herättää luottamusta tulevaisuuteen. *Aikuiskasvatus* 35 (1), 4-15. <https://doi.org/10.33336/aik.94118>
- Salonen, Arto, Kurenlahti, Mikko & Jaaksi, Ari 2021. *Rakkautta ja valoa: tie hyvään tulevaisuuteen*. Jyväskylä: Docendo.
- Sarkar, Amar, Harty, Siobhán, Lehto, Soili, Moeller, Andrew, Dinan, Timothy, Dunbar, Robin & Burnet, Philip 2018. The microbiome in psychology and cognitive neuroscience. *Trends in cognitive sciences* 22 (7), 611-636. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2018.04.006>
- Scheler, Max 1979. *The nature of sympathy*. London: Routledge.
- Smith, Mick 2013. Ecological community, the sense of the world, and senseless extinction. *Environmental Humanities* 2 (1), 21-41. <https://doi.org/10.1215/22011919-3610333>
- Smith, Peter 2015. The tantalizing links between gut microbes and the brain. *Nature News* 526 (7573), 312. <https://doi.org/10.1038/526312a>
- Snaza, Nathan & Weaver, John 2014. Introduction: Education and the posthumanist turn. Teoksessa Snaza, Nathan & Weaver, John (toim.), *Posthumanism and educational research*. New York: Routledge, 15-28. <https://doi.org/10.4324/9781315769165-8>

- Snaza, Nathan, Appelbaum, Peter, Bayne, Sian, Carlson, Dennis, Morris, Marla, Rotas, Nikki, Sandlin, Jennifer, Wallin, Jason & Weaver, John 2014. Toward a posthuman education. *Journal of curriculum theorizing* 30 (2), 39.
- Stamm, Ingo 2021. Ecosocial work and services for unemployed people: the challenge to integrate environmental and social sustainability. *Nordic Social Work Research*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2021.1975154>
- Takamatsu, Reina 2018. Turning off the empathy switch: Lower empathic concern for the victim leads to utilitarian choices of action. *PloS one* 13 (9). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203826>
- Tammi, Tuure, Leinonen, Riitta-Marja, Hohti, Riikka & Rautio, Pauliina 2020. Monilajiset kansallaiset. Lasten ja eläinten kohtaamisia arjessa. Teoksessa Räsänen, Tuomas & Schuurman, Nora (toim.), *Kansakulkijat. Monilajisten kohtaamisten jäljillä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Turenki, 158–184.
- Taylor, Nicola & Signal, Tania 2005. Empathy and attitudes to animals. *Anthrozoos* 18 (1). <https://doi.org/10.2752/089279305785594342>
- Taylor, Affrica & Pacini-Ketchabaw, Veronica 2015. Learning with children, ants, and worms in the Anthropocene: Towards a common world pedagogy of multispecies vulnerability. *Pedagogy, Culture & Society* 23 (4), 507–529. <https://doi.org/10.1080/14681366.2015.1039050>
- Taylor, Affrica 2017. Beyond stewardship: Common world pedagogies for the Anthropocene. *Environmental Education Research* 23 (10), 1448–1461. <https://doi.org/10.1080/13504622.2017.1325452>
- Thomas, Julia, Williams, Mark & Zalasiewicz, Jan 2020. *The Anthropocene. A multidisciplinary approach*. Cambridge: Polity Press.
- Tsing, Anna 2013. More-Than-Human Sociality: A Call for Critical Description. Teoksessa Hastrup, Kirsten (toim.) *Anthropology and Nature*. New York: Routledge, 27–42.
- Tsing, Anna 2018. Holocene resurgence against anthropocene plantation. *Multitudes* 3, 77–85. <https://doi.org/10.3917/mult.072.0077>
- Tsing, Anna, Deger, Jenifer, Keleman Saxena, Alder & Zhou, Feifei 2020. *Feral atlas: the more-than-human Anthropocene*. Redwood City CA: Stanford University Press. <https://doi.org/10.21627/2020fa>
- Usher, Phillip 2016. Untranslating the Anthropocene. *Diacritics* 44 (3), 56–77. <https://doi.org/10.1353/dia.2016.0014>
- Van Dooren, Thom, Kirksey, Eben & Münster, Ursula 2016. Multispecies Studies: Cultivating Arts of Attentiveness. *Environmental Humanities* 8 (1) 1–23. <https://doi.org/10.1215/22011919-3527695>
- Vadén, Tere & Torvinen, Juha 2014. Musical meaning in between: Ineffability, atmosphere and asubjectivity in musical experience. *Journal of Aesthetics and Phenomenology* 1 (2), 209–230. <https://doi.org/10.2752/205393214X14083775795032>
- Varto, Juha 2003. *Kauneuden taito*. Tampere: Tampere University Press.
- VOPS 2018. *Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 2018:3a*. Helsinki: Opetushallitus.
- Värri, Veli-Matti 2004. *Hyvä kasvatus – kasvatus hyvään: Dialogisen kasvatuksen filosofien tarkastelu erityisesti vanhemmuuden näkökulmasta*. Tampere: Tampere University Press.
- Värri, Veli-Matti 2018. *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino.
- Warren, Karen 1990. The promise and power of ecofeminism. *Environmental Ethics* 12 (2), 125–146. <https://doi.org/10.5840/enviroethics199012221>

- Wilenius, Reijo 1987. *Kasvatuksen ehdot – kasvatusfilosofian luonnos*. Jyväskylä: Atena.
- Williams, Raymond 1976. *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.
- Zerilli, Sal 2007. Socialization. Teoksessa Ritzer, George (toim.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss192>

FM Sami Keto on tohtorikoulutettava Tampereen yliopiston Kasvatus ja yhteiskunta -tohtoriohjelmassa.

FT, dosentti Raisa Foster on yliopistotutkija Itä-Suomen yliopiston yhteiskuntatieteiden laitoksella.

KT, dosentti Jani Pulkki työskentelee Tampereen yliopiston kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa Ekososiaalisen kasvatusfilosofian luonnos -hankkeessa.

KT Arto O. Salonen on sosiaalipedagogiikan professori Itä-Suomen yliopiston yhteiskuntatieteiden laitoksella.

FT Veli-Matti Värri on kasvatustieteiden professori (emeritus) Tampereen yliopiston kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa.